
BÜYÜK DEVLETLERİN OSMANLI İMPARATORLUĞUNU PARÇALAMA ÇABALARINDA HİRİSTİYAN AZINLIKLARIN ROLÜ *

Dr. Salâhi R. SONYEL

Türkler, Müslümanlığı dinleri olarak kabul ettikleri gün, İslâmı kendi varlığı için büyük bir tehlike sayan Hıristiyanlık dünyasınca damgalı bir halk olarak görülmeye başlanmışlardı. Papa II. Pius'un çabalarına karşın,¹ Türklerin Hıristiyanlığı kabullenmemeleri; siyasi ve dini sahada büyük ölçüde bir çatışma niteliğinde olan Haçlı seferlerinde İslam davasına (sav) katkıda bulunmaları, onları Batı Hıristiyanlarına hiç de sevdirmemişti.

Din uğrunda bu savaşlar, **Müslümanlık** ve **Hıristiyanlık** arasında yüzyıllarca süren **kin**, **nefret** ve **düşmanlık** yaratmıştı. **Hıristiyanlık**, **İslâmı bir sapıklık**, **bir umacı olarak görüyor**, **onun, İsa'nın verasetini ortadan kaldırmak amacı güttüğüne inanıyordu**; dolayısıyla, halifeliği üstlenerek (deruhte) İslâmın davasını benimseyen Osmanlı Türkleri, Hıristiyanlığın bu nefret ve düşmanlığına hedef olmuşlardı.

Hıristiyan Batı'nın ruhani ve sivil önderleri, Türkleri, Hıristiyanlığı kabulü reddettikleri yeniden Şahlanan yabancı bir dine katıldıkları ve **Hıristiyan Batı'nın mücevheri olan İstanbul'u ele geçirerek**, yıpranmış ve çürük **Ortodoks Hıristiyan Bizans İmparatorluğu'na son darbeyi** (çarpı) vurdıkları için, onları asla affetmemişlerdi. Anglikan (İngiliz) Piskoposu William Barry, Hıristiyanların bu nefretini dile getirirken, Türklerle yönelttiği yersiz suçlamalarda, kendi seleflerine oranla daha mutedil davranmıştı. Bu Piskopos, 1919 yılı Ağustosunda şunları yazıyordu:

"Türk yönetiminin lânetli suçu, uygarlığı yıkip, yıkıntıları üzerine uzanmakla Barbarlıktan başka asla hiçbir şey olmayışı olamayışıdır... Gladstone'la birlikte şunu kabullenmek zorundayız: ...0(Türk), 'insan ırkları arasında tarihte büyük Hıristiyan düşmanı' olarak görünür".²

Osmanlı İmparatorluğu Doğu Avrupa'ya yayılmaya başlayınca, birçok Hıristiyan Padişahın yö-

netimi altına girmişti. Batı Dünyası, İslâmın ilerleyişi yüzünden küçülmekle kalmıyor, aynı zamanda, Doğu'nun kârlı kaynakları ve pazarları şimdi dünya çapında güçlenen bir İslam devletinin eline geçmekle Batı'nın dış ticaretini kısıtlıyordu.

Türkler Viyana surları önüne gelerek, tesanüdünü yitirmiş Hıristiyan Avrupa'nın kalbine saldırmaya hazırlanınca, bunun getirdiği şok etkisi, Hıristiyan devletleri, Hıristiyanlıkla bağdaşmayan, önemsiz ve bencil çıkarlarını o süre için bile olsa bir yana bırakarak birleşmeye, Balkanları da içine almak üzere Doğu Avrupa'da Anadolu ve belki tüm Ortadoğu'da İslâmı ortadan kaldırmak için yeni bir Haçlı Seferi başlatmaya sevk etmişti.³

Kimi İslâm alimlerinin -Ortadoğu'nun bugünkü durumu gözönünde tutulursa- hâlâ sürmekte olduğuna inandıkları Müslümanlığa karşı bu akım Anadolu'nun Müslüman ve gayri Müslim halklarının uğradıkları büyük felaketin tek nedeni değilse bile başlıca nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Oysa Türkler, Woodhouse, Dakin, Maier, Lewis, Shaw ve öteki birçok Batılı bilim adamlarının da doğruladıkları gibi,⁴ fethettikleri ülkelerin Hıristiyan halkları tarafından çoğu kez iyi karşılanmışlardı.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri, özellikle bu devletin yükselme döneminde, onun hudutları içinde yaşayan ırksal ve dinsel azınlıklar, köken, kültür ve inanç ayrımı yapılmadan, Osmanlı hoşgörülüğünden, ayrıca güçlü ve iyi dilekli büyük bir devletin sağladığı tüm öteki yararlarından epeyi faydalanmışlardı. Onlara hayat, özgürlük ve mülkiyet güvenliği, sosyal, eğitim ve dil özerkliği ve ekonomik refah sağlanmış; Osmanlı *millet sistemi*⁵ içinde ırki ve dini hüviyetlerini barış ve düzen içinde koruma fırsatı verilmişti. Bu, yansız ve yetkili tarih yazarları arasında gittikçe

çoğalan bir zümre tarafından doğrulanmaktadır. Bu yazarlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun, esasında, kendi gayri Müslim uyruklarına ezgi yaparak onları istismar eden müstebit bir teokrazi olmadığını; bunun aksine, onlara büyük ölçüde yerel, toplumsal ve bölgesel özerklik verdiğini ve o günkü Avrupa ile kıyaslanırsa, kendi hudutları içinde yaşayan çok sayıdaki etnik ve dinsel gruplara karşı, örnek oluşturacak biçimde tolerans gösterdiğini kabul etmektedirler.⁶

Bunu, özellikle Padişah Abdülmecit'in, tüm uyruklarının dinsel ve hukuksal eşitliklerini onaylayan **Islahat Hatt-ı Hümayunu**'nu 18 Şubat 1856'da yayınlamasından sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli illerinde görev yapan kimi İngiliz diplomatik ve konsolosluk temsilcileri de doğrulamışlardır. 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra, **Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanlar**, kimi anlaşmalar ve silahlı müdahalelerle **Çar'ın koruyuculuğu** altına girmişlerdi. Ama 1856'da imzalanan **Paris Antlaşması**, Padişahın Hıristiyan uyruklarının, o tarihten sonra, tek bir devletin koruyuculuğu yerine toplu (kollektif) olarak **tüm büyük devletlerin koruyuculuğu** altında olması hükmünü koymuştu,⁷ Dolayısıyla, Türkiye'deki İngiliz diplomatik ve konsolosluk temsilcileri, kendilerini, Osmanlı Hıristiyanlarının çıkarlarını gözetlemekle ve bu Hıristiyanlara yapılan işlemler konusunda kendi yönetimlerini ve Türk makamlarını (kat) uyarmakla görevli saymaya başlıyorlardı.

Onların aydınlatıcı birçok raporlarında açıkladıklarına göre, Hıristiyan milletlerin genel durumu, özellikle 1830'lardan beri büyük ölçüde bir gelişme kaydetmişti. Pek az bir miktar sayılabilecek olan askerden muaf vergisi (bedel-i askeriye)ne karşılık, kendilerine verilen askeri muafiyetten yararlanan bu Hıristiyan milletler, Müslümanların zararına zengin oluyorlardı, Müslümanlar, hayatlarını İmparatorluğun savunmasında yitirmemişlerse, evlerine dönünce, yerel koşulların değiştiğini, sürülmemiş ve verimsiz bir duruma gelen **topraklarının Hıristiyan tefecilerce gaspedildiğini** görüyorlardı.⁸ Dinlerine bağlı ama pek konuşkan olmadıklarından, suskunluk içinde ezgi çekmeyi, sızlantılarını Osmanlı başkentindeki katlara duyurmayı yeğ tutuyorlardı; oysa ki Hıristiyanların, gerek İstanbul'da, gerekse İmparatorluğun öteki tüm bölgelerinde, sızlantılarına çare bulunmasını talep eden konsolosluk, acentelik ve

büyükelçilik gibi birçok temsilcileri vardı. İngiliz Konsolosu Palgrave'in 1866'da bildirdiği gibi, onların şikayetleri incelenmekle kalmıyor, şikayetleri yoksa onlar için şikayetler uyduruluyordu.⁹

Arada sırada, kimi Hıristiyanlar, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküntü devresinde, yayılman ve sömürgeci devletlerin, İmparatorluğun çökmesi için onun bazı azınlıklarıyla düzen çevirmeye başladıkları sırada, kötü bir yönetime katlanmak zorunda kalmışlarsa da, çoğu kez kendi önderlerinin ezgilerine maruz kalmışlardır; çünkü bu önderlere, toplumlarını yönetmede büyük ölçüde özerklik verilmişti, ama bu yetkiyi kötüye kullanmışlardı. Devlet onların içişlerine pek az karışıyordu. Dolayısıyla Hıristiyanlar bazan, Osmanlı yönetiminin kötü idaresinden değil, kendi önderlerinin kötü idarelerinden ezgi çekiyorlardı. Bununla birlikte, Padişahın Müslüman ve gayri Müslim uyrukları, ulusalcılık ve ihtilalci fikirlerin 19. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'ni sarsmaya başlamasına değin, millet sistemi sayesinde, nispeten barış ve güvenlik içinde yapmışlardır.¹⁰

Onların bu durumu, o günkü Avrupa'da yaşayan etnik ve dinsel azınlıkların statü ve kaderleriyle kıyaslanırsa, Avrupa'da yaşayan Musevilerin İrlandalı Katoliklerin, Fransa ve Silezyalı Protestanların, Macaristanlı Kalvinistlerin ve daha birçok azınlıkların, kendi dinsel inançları için zulme uğradıkları ve çoğunun, ancak Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmakla teselli bulunduğu görülür. Batılı kimi bilim adamlarının da doğruladıkları gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman, Hıristiyan ve Musevi, yan yana, ahenk içinde yaşıyorlardı. Alexander Powell'e bakılacak olursa, aslında Osmanlı tarihinde, dini nefretten kaynaklanan ezgi ve taassup, Avrupa devletlerinin 13. ve 16. yüzyıla kadarki tarihlerine kıyasla çok daha azdı.¹¹

17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu çökmeye başlayınca **özerklik ve bağımsızlık** emeline kapılan kimi **Hıristiyan azınlıklar**, büyük devletlerle, özellikle Hıristiyan Ortodoks Rusya ile düzen çevirmeye başladılar. Rusya, Osmanlı ülkelerine karşı beslediği askeri ihtiraslarında, bu denli azınlıkları değerli bağlaşıklar veya aletler olarak görüyor; Akdeniz'in ılık suları doğrultusunda yayılmak amacı güden düşlerini gerçekleştirmek için, Padişahın, özellikle kendileriyle Ortodoks dini verasetini paylaştığı Hıristiyan uyruklarının dini duygularını ve ulusal emellerini kışkırtarak, Osmanlı gücünü içeriden yıkmaya çalışıyordu.

Bu arada, **Katolik** ve **Protestan** misyonerlerin 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na akın etmeye başlamaları, ülkeye iyilikten çok kötülük getirmişti. Bu misyonerler, Osmanlı Hıristiyanlarına yalnız kendi **tarih, dil ve edebiyatlarını** öğretmekle kalmıyor, aynı zamanda onlara **liberal** ve **ihtilâlcî** fikirler de aşılayarak onları kendi etkileri altına almaya çalışıyorlardı. **Protestan misyonerler**, öteki tarikatları yaptıkları gibi, Müslümanları da tanassurla (dinlerini değiştirmekle) etkilemek için gizlice çalışıyorlar; Katolikler, Ortodoks Hıristiyanları Vatikan'dan yana çekmek için uğraşıyorlar; Ortodokslar ise dindaşlarını, kendi kiliselerine sadık kalmaya zorluyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan azınlıkların hamileri kesilen bu misyonerler, hem kendilerini hem de himayeleri altındaki (*Protege*) lerini korumak amacıyla, büyük devletlere, müdahale etmeleri için başvurmaya başlıyor ve böylece birçok diplomatik olaylar çıkmasına neden oluyorlardı.¹²

Batı Hıristiyan Dünyası, Türkiye'deki durum hakkında bu misyonerlerden bilgi alıyor, Türkiye'yi onların gözleriyle görüyordu. **Misyonerler, Türkleri kötülüyor ve onları tüm dünyaya "Hıristiyanların katilleri" olarak tanıtıyorlardı.** Onların geniş ölçüdeki etkin propagandaları, Batı'da 'Türklüğe karşı olan düşmanlığı (Turkofobi) körüklemeyi başarıyor ve böylece Hıristiyanlığın verasetini yıkmak için her türlü çabayı harcayan "**kana susamış, vahşi Türk**" eski imajını sürdürüyorlardı.

Türkiye'deki Katolikler genellikle Fransa, İtalya ve Avusturya'ca, Protestanlar, İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nce ve Ortodokslar da Rusya'ca korunuyorlardı. Böylece Hıristiyan azınlıklar, büyük devletlerin kendi gizli maksatları için bu devletlerce bölünmüşlerdi. Rusya, İstanbul, Boğazlar ve doğu illerini ele geçirmek için Ortodoks ve Gregoryen Hıristiyanlarını kullanıyor; Britanya, Ortadoğu, Mısır, Arabistan ve Mezopotamya (Irak)'daki etkisini korumada ve daha da yaymada Protestanları alet ediniyor; Fransa ise Kilikya, Lübnan ve Suriye'deki çıkarları için Katolik ve Gregoryenleri kullanıyordu.

Tüm bu büyük devletler, çeşitli Hıristiyan mezhepleri arasında, pek şuurlu olarak veya dolaylı ve dolaysız biçimde, düzensizlik yaratıyor; onları hatta ihtilâle körüklüyorlardı. Bu durum onlara, Hıristiyan azınlıkların sorunlarıyla ilgiliymiş gibi görünerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun içişle-

rine karışmak fırsatını veriyordu; oysaki gerçekte, büyük devletler, bu İmparatorlukta etki sağlamak için veya "Avrupa'nın hasta adamı" ölünce onun mirasına konmak için birbirleriyle yarış ediyorlardı. Onun çökmesini çabuklaştırmak için, İmparatorlukta, özellikle Balkanlarda gittikçe yayılmakta olan ulusalcılık (milliyetçilik) akımını teşvik ediyorlardı.

Trakya'da **Yunanlılar**, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da **Sırlar** ve Slavlar, daha sonra da Anadolu'da **Rumlar ve Ermeniler**, Ortadoğu'yu egemelikleri altına almada birbirleriyle yarışan büyük devletlerin gizli veya açık yardımlarıyla, **özerklik** veya **bağımsızlık** talebinde bulunmaya başlıyorlardı. Büyük devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine sık sık yaptıkları müdahaleler, o İmparatorlukta düzensizlik yaratan güçlere, kötülüklerine bugün hala katlanmak zorunda kaldığımız ihtilâl ve terörizme büyük ölçüde katkıda bulunuyordu.

Osmanlı Hıristiyan toplumlarının ruhani ve sivil kimi önderleri, kendilerine Osmanlı Devleti içinde verilen ve devlet içinde devlet olma (*imperium in imperio*) niteliklerine sahip geniş ölçüde hak ve imtiyaz (ayrıcılık)lardan yararlanarak, yabancı devletlerle düzen çevirmeye başlıyorlardı. Özerklik veya bağımsızlık sözleriyle aldatılan bu önderler, Osmanlı İmparatorluğu'nu bölerek ortadan kaldırmak için çalışan o devletler ve güçler tarafından ustalıkla alet olarak kullanılıyor, böylece kendi etki ve yetkilerinin artacağını sanıyorlardı.¹³ Osmanlı Devleti'nin gücünü zayıflatmak için ve daha çok bu devlet bir savaş durumunda iken, ellerine geçen her fırsattan yararlanarak kargaşalık ve olaylar çıkarıyor, bunlardan pay koparır umuyla, kendi ülkelerinin düşmanlarıyla sık sık işbirliği yapıyorlardı.

Son zamanlarda Arşivlerden sağlanan belgelere ve yayınlanan birçok yapıtlara göre, bu Hıristiyan azınlıklardan kimilerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasında önemli bir rol oynamış oldukları kanıtlanmış bulunmaktadır. Bu azınlıkların amaç ve ihtirasları tümüyle gerçekleşmiş olsa, Osmanlı İmparatorluğu bütün bütün ortadan kaldırılacak ve onun yerini, hamileri büyük devletlere itaatkar, kukla Hıristiyan devletler alacaktı; oysaki bu Hıristiyan azınlıklar, Anadolu'nun hiçbir ilinde toplam nüfusun yüzde 15'inden çoğunu oluşturuyorlardı.

Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki

çeşitli Hıristiyan mezheplerden bazıları, 1880'lerde başlayan, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nda doruk noktasına eren ilişkilerinin henüz ilk devresinde, emellerine nail olmak için birbirleriyle işbirliği yapmaları gerektiğini kavriyorlardı. Aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu içindeki ve dışındaki denge bozucu güçlerle işbirliği yapmanın, bu İmparatorluğun parçalanmasında çıkarları olan devletlerin aletleri olarak çalışmanın, herhangi bir Osmanlı krizinden (bunalım) yararlanmanın veya bu devletler azınlıklar için müdahalede bulunur umuduyla, böyle bir krizi bizzat yaratmanın ve her şeyin üstünde Türkiye ve Türk Ulusuna karşı bir propaganda kampanyası başlatmanın önemini benimsiyorlardı. Dünyanın dört bir yanında, özellikle Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki güçlü, kaynaklı ve aldatıcı Hıristiyan propaganda örgüt ve araçları tarafından maharetle kullanılan safdil Hıristiyanlık dünyasını kandırıyor, ondan yardım görüyorlardı.¹⁴

Propaganda sahasında Osmanlı Hıristiyanlarıyla kimse yarışamazdı. Büyük devletlerin büyükelçilik ve konsolosluklarında yaptıkları tercümanlık görevlerinden yararlanarak o devletleri, kendi masallarına ve onların refah memurlarını, misyonerlerini ve ruhani liderlerini, kendi davalarının gerçek olduğuna inandırıyorlardı. Çoğu kez, Batılı ve safdil bir gazeteci onların çığırkanlıklarıyla tuzağa düşüyor, hikayelerini çevreye yayıyordu. Dahası, Osmanlı ülkelerindeki Avrupalı diplomatlar ve gezginciler, kendileri gibi aynı dinden olan ve ekseriyetle yabancı dilleri bilen bu kişilerin tuzağına düşerek onların yalanlarını geniş ölçüde yayıyorlardı.

Şimdi Boğaziçi Üniversitesi olan İstanbul'daki Amerikan Robert Koleji'nin ilk başkanı, **Rahip Dr. Cyrus Hamlin**'e bakılacak olursa, Türklere karşı tüm haberlerin dış ülkelerde yayılmasını sağlamak amacıyla, 1870'lerde **Londra'da bir propaganda bürosu** kurulmuştu. Hamlin'in de kabullediği gibi, herhangi bir halk hakkında bu denli "tek yanlı ve güvenilmez enformasyon" propagandası, birkaç yıl sonra, kolayca giderilemeyecek düşmanlık ve nefret kışkırtır. Hamlin ayrıca şöyle der: "*Doğu hakkında bilgi veren bir gazete-yi elime her aldığımda şöyle dua ederim: Tanrım, bu haberlere inanmamam için bana yardımcı ol*"¹⁵

Türkler dindar ve ağırbaşlı oldukları için; boşboğaz olmadıkları ve sessizlik içinde ezgi çekmeyi çığırkanlık yapmaya yeğ tuttuklarından, Os-

manlı Hıristiyanları ve onların hamileri, Türkler ve öteki Müslümanlar aleyhinde akla hayale gelmeyen efsane ve nefret duygularını çevreye yaymada meydana boş bulmuşlardır. Öne sürdükleri iddiaları kanıtlamak için belgesel kanıtlara gerek olduğunda, hiçbir sorumluluk veya vicdan duygusu duymadan, sahte belgeler öne sürmüşler veya bunları sahteleştirilmişlerdir. Onların, var olmayan belgeleri varmış gibi göstermedeki etkinlikleri, bir bakıma siyahın beyaz olduğunu kanıtlamaya çalıştıkları ve çoğu kez bunda başarı sağlamış oldukları, bu biçim "beyin yıkamasına" (*brain washing*) sık sık maruz kalmış olan devletlerin arşivlerinde bulunan çeşitli ilk kaynaklardan saptanmış bulunuyor.¹⁶

Hıristiyanların kışkırtmaları ve Rusya, Britanya, Fransa ve öteki büyük devletlerin bazılarıyla düzen çevirmeleri yüzünden, 1913 yılı başlarında Anadolu'daki durum o kadar kötü bir duruma geliyordu ki, İngiltere Dışişleri Bakanlığı görünürde, Türk İmparatorluğu'nun gerek Asya, gerekse Avrupa'daki ülkelerinin parçalanmasının gün,¹⁷ saat meselesi olduğu kehanetinde bulunuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'na girince, padişahın Hıristiyan uyrukları, ülkenin düşmanı Bağlaşıklar hesabına casusluk yapmaya ve onlarla gizlice işbirliğine girerek Türkiye'nin savaş gücünü yıpratmaya inandırılıyorlardı. Bu Hıristiyan azınlıklar yalnız casusluk yapmakla kalmıyor, aynı zamanda, kışkırtıcı ve ihtilalci davranışlarda bulunuyor ve onların kimi önderleri, düşmanlar hesabına çalışmaya söz veriyorlardı. Savaşan ülkelerin arşivleri özellikle Londra'daki İngiliz Devlet Arşivi (*Public Record Office*), birçok Osmanlı Hıristiyanlarının, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkararak İslâmı Ortadoğu'dan kaldırmak amacını güden devletlerle yapmış oldukları işbirliğinin derecesini gösteren belgelerle doludur. Bu gizli belgelerin kimileri ilk kez meydana çıkarılarak benim kaleme almış olduğum birkaç monografide ve Türk Tarih Kurumu'nun *Belleten* adlı dergisinde ve ayrı risaleler halinde yayınlanmıştır.¹⁸

Anadolu'nun Müslüman ve gayri Müslim halkının, bilmeyerek, gönülsüz veya gönüllü olarak büyük devletlerin aleti ve kurbanı oldukları arşiv materyallerinin ışığı altında açıkça saptanmıştır. Büyük devletlerin, Osmanlı halifeliğini bölmek için I. Dünya Savaşı sırasında kendi aralarında

imzalamış oldukları gizli anlaşmalardan da görüleceği gibi, onların tek bir amaçları vardı: Kendi kişisel çıkarlarını sağlamak. Onların, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayri Müslim uyruklara vermiş oldukları sözleri bu gizli anlaşmalarda ve hatta Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiye eden Lozan Antlaşması'nda bulmaya çalışmak boşunadır, çünkü o devletler, azınlıklara vermiş oldukları sözleri, kendi çıkarları sağlanır sağlanmaz unuttular.

Anadolu halkını büyük bir felakete sürüklemiş olan başlıca devletler: Rusya, Britanya ve Fransa, ayrıca Yunanistan, İtalya, Almanya, Avusturya ve Amerika Birleşik Devletleri, bu felâketin sorumluluklarından kaçınmazlar; ama buna, yetersiz kimi Osmanlı yönetimleri de katkıda bulunmuşlardır. Öte yandan, Osmanlı Hıristiyan toplumlarının bazı önderlerinin de bu konudaki sorumlulukları unutulmamalıdır. Bu önderler hem kendilerini, hem de kendi halkını büyük devletlerin aleti yapmakla bu felakete büyük ölçüde katkıda bulunmuşlardır.

DİPNOT

* The Middle East Studies Association of North America (MESA-Kuzey Amerika'nın Ortadoğu Bilimleri Kurulu)'nın 28 Kasım - 1 Aralık 1984 tarihleri arasında San Fransisko'da düzenlenen 18. yıllık konferansına sunulan tebliğ.

1 Felix Valyi: *Revolubom in Islam*, Londra 1925, s. 27-8.

2 William Barry: "The Turks, Cardinal Newman, and the Council of Ten", *Nineteenth Century and After*, No. DX, Ağustos 1919. s. 217.

3 Richard Storeman: "The origins of European Philhellenism", *History Today*, c. 34, Aralık 1984, s. 21 ve 27.

4 Sir Charles Eliot: *Turkey in Europe*, Londra 1908, s. 43; Edesalı (Urfa) Matheos, *Chronicles*, No. 129; *The Armenian Issue in Nine Questions and Answers*, Dış Politika Enstitüsü yayını, Ankara 1982, S. 6; C.M. Woodhouse: *Modern Greece a short history*, Londra 1977, s. 93; Douglas Dakin: *The unification of Greece, 1770-1923*, Londra 1972, s. 101.

5 Millet sistemiyle ilgili ek bilgi için bakınız Paul Wittek: *The rise of the Ottoman Empire*, Londra 1938, s. 28 vd.; H.A.R. Gibb ve Harold Bowen: *Islamic Society and the West*, c. I bölüm 2 Londra 1957, s. 207-61; Kemal Karpat: *Turkey's Politics*, Princeton 1959, s. 4.

6 Örnekle olarak bakınız Eliot, op. cit.; Arnold J. Toynbee: *The Western Question Greece and Turkey*, Londra 1923; Felix Valyi op. cit.; E. Alexander Powell: *The struggle for power in Moslem Asia*, New York 1925; Sir Telford Waugh: *Turkey, yesterday, today and tomorrow*, Londra 1930; H.A. Lybyer'den Eleanor Bisbee şu yapıtında söz eder: *The New Turks*, Philadelphia 1951, s. x; Geoffrey Lewis: *Turkey*, Londra 1965; Bernard Lewis: *The emergence of Modern Turkey*, Oxford 1966; F.G. Maier: *Cyprus from earliest times to the present day*, Londra 1968; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. II, Cambridge University 1977

7 Turkey No. 17 (1877): Instructions addressed to Her Majesty's Embassy at Constantinople respecting financial and administrative reforms and the protection of Christians in Turkey

(Mali ve idari islah ve Türkiye'deki Hıristiyanların korunmaları konusunda, Majeste Kraliçenin İstanbul'daki Büyükelçiliğine gönderilen yönergeler), 1856-75, Londra 1877, Bölüm II, No. 78 ve 80.

8 Turkey No.16 (1877): Reports by Her Majesty's diplomatic and consular agents in Turkey respecting the condition of the Christian subject of the Porte (Bab-ı Ali'nin Hıristiyan uyruklarının durumu konusunda Majeste Kraliçenin Türkiye'deki diplomatik ve konsolosluk temsilcilerinin raporları), 1868-85: Londra 1817, No. 1/1

9 Bilâl N. Şimşir: *British Documents on Ottoman Armenians*, Ankara 1982, Belge No. 23/1, S. XI.

10 Bakınız, Bernard Lewis: "Impact of the French Revolution on Turkey" *Journal of World History*, Temmuz 1953.

11 Powell, op. cit., s. 120; Toynbee, op. cit., s. 267; Waugh, op. cit., s. 114; D.S. Margoliouth: *Early development of Mohammedanism*, Londra 1913; Sir T.W. Arnold: *The preaching of Islam*, Londra 1913.

12 Türkiye'deki misyonerlik akımıyla ilgili olarak bakınız, Edwin M. Bliss: *Turkey and the Armenian atrocities*, Philadelphia 1896.

13 Kâmuran Gürün: *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983. s. 37-40.

14 Ayrıca bakınız, Pierre Loti: *La mort de notre chere France en Orient*, Paris 1920, s. 30.

15 Eliot Grinnel Mears (ed.): *Modern Turkey*, New York 1924, s.4-5

16 Ayrıca bakınız, S.R. Sonyel: "How Armenian propaganda tricked the Christian world in connection with the deportations and 'massacres' ", *Belleten*, c.xli, No. 161, Ankara, Ocak 1977. s. 157-75; Sonyel: *The Turco-Greek Conflict*, Kıbrıs Türk Cemiyeti yayını, Londra 1976; Dimitri Kitsikis: *Propaganda et pressions en politique internationale: la Grece et ses revendications a la Conference de la Paix*, Paris 1963; Gwynne Dyer: "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers': Historiography and the Armenian Massacres", *Middle Eastern Studies*, c. 12, no. 1, Ocak 1976, s. 99-107; Harold Armstrong: *Turkey in Travail*, Londra 1923, s. 168-9; Sir Harry Luke: *Cities and Men*, II, Londra 1953, s. 55; Waugh, op. Cit, s. 178; Sir Robert Graves: *Storm Centres of the Near East*, personal memories 1869-1929 Londra 1933. s. 323; Halide Edip: *Turkey faces West*, New Haven 1930; Edib: *Turkish Ordeal*, Londra 1928, s. 5 ve 16; Sir Andrew Ryan: *The last of the Dragomans*, Londra 1951, s. 128; A. Rawlinson: *Adventures in the Near East*, 1918-22, Londra 1923, s. 307; Şinasi Orel ve Süreyya Yuca: *Ermenilerce Talat Paşa'ya atfedilen telgrafların gerçek yüzü*, Ankara 1983; *Türkkaya Ataöv: The Andanian 'documents' attributed to Talat Pasha are forgeries*, Ankara 1984.

17 İngiltere Devlet Arşivi (Public Record Office), Dışişleri Bakanlığı belgeleri: FO 371 /1783/

17993: İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'den Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e gizli yazı, İstanbul, 2604. 1913 ve Dışişleri Bakanlığı derkenadarı.

18 Michael Llewellyn Smith: *The Ionian Vision*, Greece in Asia Minor, 1919-1922, Londra 1973, s. 34; İsmet Parmaksızoğlu: *Ermeni komitelerinin ihtilâl hareketleri ve besledikleri emeller*, Ankara 1981, s. 77; İngiltere Devlet Arşivi: FO 371 /33410/129455' Vahan Cardashian'dan Lord Robert Cecil'e yazı, New York 8.7.1918; FO 371/6575/E 5569: Diran Yachibekian'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığına yazı, Paris, 11.5.1921; *Documents on Ottoman Armenians*, c. II, Belge No. 1901, 97, s. 22; Martin Gilbert: *Sir Horace Rumbold: Portrait of a diplomat*, 1869-1941, Londra 1973. s. 244.

19 S.R. Sonyel: *Impact International*, 28 Ekim-10 Kasım 1983, s. 5.

